

Lokalizačné kritériá uplatňované pri stavaní historických hradov a zámkov na Slovensku

Izakovičová, Z., Petrovič, F.: Localisation Criteria Applied for the Construction of Historic Castles and Chateaux in Slovakia. *Životné prostredie*, 2019, 1, 53, p. 21 – 25.

This article assesses the location factors involved in the construction of Slovak castles and chateaux, because the location is not coincidental but associated with anthropogenically created or altered land units. We primarily concentrated on assessing the natural factors that influenced these locations, and then evaluated the following variables; the type of natural landscape and its altitude and elevation above the nearest erosion base point.

Key words: castles, chateaux, localisation criteria, landscape types, geo-ecological regions

Hrady patria k najvýznamnejším kultúrno-historickým pamiatkam Slovenska. Často spolu s okolitou prírodou vytvorili vzácne historické krajinné štruktúry – archetypy (Hreško, Petluš eds., 2015), ktoré sa zachovali dodnes. Špecifické archetypy možno pozorovať napr. v okolí Spišského hradu, hradu Komárno, Nitrianskeho hradu (obr. 1). Informácií o hradoch Slovenska je pomerne málo.

Definovanie pojmu *hrad* nie je celkom jednoznačné, často sa medzi ne zaraďujú aj zámky, kaštiele, kúrie a pod. Za hrad sa vo všeobecnosti považuje staroveké alebo stredoveké opevnené sídlo, ktoré sa stavalo na miestach, kde prírodné (voda, skalné bralá, priepasti) alebo aj umelé podmienky (výkopy, hrádze, križovatky ciest) vytvárali vhodné podmienky na obranu pred nepriateľom (Kolektív, 2010). Neskôr na výstavbu hradov nadviazalo budovanie zámkov. Za *zámok* sa vo všeobecnosti považuje stavba stavaná v stredoveku ako šľachtické sídlo, ktoré malo väčšinou aj funkciu obrannú a reprezentačnú (Kolektív, 2010). Oproti hradom sa spravidla zámky vyznačovali väčším luxusom. Kollár, Nešpor (2008) považujú zámok za synonymum pojmu hrad. Za *kaštieľ* sa považuje mestské a vidiecke sídlo šľachtica alebo bohatého zemanu, ktoré vystriedalo stredoveký hrad. Skromnejšie sídla zemanov, ale aj mestské šľachtické obydliá nazývame *kúriami*. Kaštiele a kúrie sa budovali väčšinou na rovine. V okolí nich sa často nachádzajú parky, ktoré majú značnú nielen historickú, ale aj krajinnoeologickú hodnotu. Mnohé z nich plnia funkciu lokálnych, prípadne regionálnych biocentier v rámci územných systémov ekologickej stability.

Názory na početnosť hradov sa rôznia. Janota (1935 – 1937) vo svojom trojzväzkovom diele o slovenských hradoch uvádza 121 hradných stavieb. Plaček, Bóna (2007) majú vo svojom encyklopedickom

diele 159 hradov. V štandardizácii názvov hradov a zámkov v Slovenskej republike (Kolektív, 1990) je 183 hradov (bez kaštieľov), podobnú hodnotu – 180 hradov – prezentoval aj Pisoň (1973). Lacika (2016) uvádza v zozname slovenských hradov 272 hradných objektov. Sú v ňom zahrnuté historické objekty typu hrad a hrádok, je tam aj časť kaštieľov, opevnené kláštory, ktoré si v určitých obdobiach svojej existencie plnili obrannú funkciu ako hrad, a tiež pevnosti, čiže objekty s výrazne vojenskou obrannou funkciou. Izakovičová a kol. (2016) identifikovali a hodnotili 115 hradov a zámkov. S týmto počtom pracujú aj autori článku pri hodnotení lokalizačných faktorov.

Hrady a zámky dokumentujú dlhú históriu krajiny od praveku takmer po súčasnosť. K najstarším stavbám tohto typu patria hradiská, ktoré predstavujú určitých „predchodcov“ hradov. Najväčší rozmach budovania hradov na Slovensku bol zaznamenaný v období stredoveku. Historici uvádzajú, že v tomto období bolo na území Slovenska postavených vyše 180 hradov (Fialová, Fiala, 1966). Len pätnásť slovenských stredovekých hradov sa zachovalo do dnešných čias v celistvej podobe, k nim treba priradiť ešte deväť hradov a dva opevnené kláštory, ktoré sú zrúcaninami (Lacika, 2016). Najpočetnejšia skupina hradov vznikla po tatárskom vpáde v druhej polovici 13. a v priebehu 14. storočia. Počas 17. storočia bola značná časť hradov zničená v dôsledku stavovských povstaní a osmanských vojen. Následne boli hrady nahradené budovaním kaštieľov a kúrií (v 16. – 18. storočí). Obdobie po druhej svetovej vojne z hľadiska udržania alebo zachovania hradov možno považovať za nepriaznivé.

Hrady, zámky, kaštiele, kúrie a pod. reprezentujú veľmi cenné kultúrne dedičstvo Slovenska. Najmä hrady svojou monumentálnosťou a zviazanosťou

Obr. 1. Nitriansky hrad (august 2017). Foto: František Petrovič

s obrazom slovenskej krajiny patria medzi najatraktívnejšie a najpopulárnejšie historické stavebné pamiatky. Za národné kultúrne pamiatky bolo vyhlásených 24 slovenských hradov. Mnohé hrady, zámky a kaštiele sú súčasťou mestských pamiatkových rezervácií, napr. Banská Štiavnica, Banská Bystrica, Bratislava, Nitra (obr. 1), iné zasa patria do chránených území a ich ochranných pásiem alebo sa nachádzajú v susedstve chránených území. Hrady Starý zámok a Nový zámok spolu s ďalšími pamiatkami v Banskej Štiavnici a Spišský hrad pri Žehre sú zapísané do Zoznamu svetového kultúrneho dedičstva UNESCO a hrad Červený Kameň pri obci Častá bol dňa 28. mája 2009 zapísaný do Zoznamu Európskeho dedičstva.

Hrady, zámky, kaštiele v krajine plnili rôzne funkcie, ako je vojenská, obranná (obrana hraníc, ciest), obytná, správna, kontrolná, reprezentačná, hospodárska, symbolická a pod. (Kolektív, 2010). Od 12. do 18. storočia hrady boli strediskami politického, spoločenského a hospodárskeho života. V povojnovom období hrady stratili svoj pôvodný význam, majitelia boli nútení ich opustiť, mnohé boli

Obr. 2. Hrad Krásna Hôrka tesne po požiari (júl 2012). Foto: František Petrovič

zošáttnené, zdevastované a zostali z nich len ruiny. Nie všetky sa darí zachrániť v potrebnej miere. K záchrane mnohých prispeli aj neziskové organizácie. Niektoré hrady, zámky a kaštiele sa premenili na múzea, vedecké a kultúrne centrá (hrad Krásna Hôrka (obr. 2), Červený Kameň, Bojnický zámok, Betliar, Strážky, Spišský hrad, Svätý Anton, Topoľčiansky hrad, Mojmirovce, Nová Baňa, Markušovský hrad, Strečno (obr. 3) a pod.) a plnia významnú spoločensko-kultúrnu, historicko-poznávaciu a vzdelávaciu funkciu. Mnohé predstavujú aj objekty realizácie rôznorodých kultúrnych podujatí. Niektoré hrady a zámky majú špecifické funkcie. Napríklad Smolenický zámok (obr. 4) je Kongresovým centrom SAV, kde sa pravidelne realizujú rôzne vedecké a odborné podujatia, Nitriansky hrad je sídlom nitrianskeho biskupa, Haličský zámok, Topoľčiansky hrad, kaštiel vo Fričovciach plnia ubytovaciu funkciu – sú v nich zriadené hotely. Podrobnú charakteristiku súčasného využívania slovenských hradov a zámkov prináša vo svojej práci Lacika (2016). Okrem kultúrnych a rekreačných uvádza aj ďalšie funkcie hradov – sociálne, sakrálne, vzdelávacie, administratívne a pod.

Viacere kaštiele stojace na mieste bývalého hradu sú využívané ako domovy sociálnych služieb (napr. kaštiel v Stupave, Gabčíkove a Hertníku), sakrálnu funkciu plní kalvária v Skalici, ktorá je lokalizovaná na mieste zaniknutého hradu a tiež Prievidzský hrad, Solnohrad pri Prešove, hrad vo Veľkých Trakanoch, v Bíni. Na mieste niekdajšieho hradu sú bud' školy (Vranov nad Topľou, Štítnik), alebo športové areály (Zatín), cintoríny (Brezovica, Starý Tekov), archívy (Bytča), budovy miestnej samosprávy (Podolínec, Bošany, Lubietová). Veža obranného hrádku v Žabokrechoch nad Nitrou slúži ako obytný dom. Viaceré z nich vykazujú polyfunkčné využitie. Hrady, zámky a kaštiele sú významným zdrojom rozvoja turistiky a cestovného ruchu. Často sú prepojené s okolitou prírodnou krajinou formou náučných chodníkov a vytvárajú vhodné podmienky nielen na poznávací, ale aj oddychový a relaxačný turizmus. Najväčšiu návštevnosť v minulom roku vykazoval Oravský hrad, kde návštevnosť presiahla hodnotu 200 000 návštevníkov. K najnavštevovanejším hradom a zámkom patria ešte Spišský hrad, Lubovniansky hrad, Bratislavský hrad, Bojnický zámok, Trenčiansky hrad, Devínsky hrad, kaštiel Betliar, hrad Červený Kameň, Kežmarský zámok (<http://www.slovenskehrady.sk/>).

Obr. 3. Hrad Strečno (jún 2018). Foto: Dominika Kaisová

Obr. 4. Smolenický zámok (apríl 2018). Foto: František Petrovič

Rozmiestnenie hradov a zámkov

Lokalizácia hradov a zámkov v krajine nebola náhodná, je viazaná na určité krajinné celky, či už prírodné, alebo antropogénne pozmenené, prípadne

antropogénne vytvorené. Prírodné podmienky predstavujú determinujúce faktory lokalizácie hradov v krajine. Dominantné sú tri faktory:

1. *Nadmorská výška* – ako lokalizačný faktor má výrazný vplyv na prvotný výber lokality pre polohu hradu. Lokalizácia vo vyššej nadmorskej

Tab. 1. Príslušnosť hradov ku geoeologickým regiónom

Geoeologický región	Počet hradov
Beskydské predhorie	5
Biele Karpaty	3
Borská nížina	2
Branisko	1
Cerová vrchovina	4
Čergov	1
Čierna hora	2
Dolnomoravský úval	1
Hornádska kotlina	2
Hornonitrianska kotlina	1
Chočské vrchy	2
Javorie	1
Juhoslovenská kotlina	4
Košická kotlina	3
Krupinská planina	2
Malá Fatra	2
Malé Karpaty	7
Myjavská pahorkatina	1
Ondavská vrchovina	2
Oravská vrchovina	1
Podtatranská kotlina	1
Podunajská pahorkatina	8
Podunajská rovina	5
Považské podolie	2
Považský Inovec	3
Revúcka vrchovina	4
Slanské vrchy	4
Slovenský kras	2
Spišsko-gemerský kras	1
Spišsko-šarišské medzihorie	6
Strážovské vrchy	3
Súľovské vrchy	3
Šarišská vrchovina	1
Štiavnické vrchy	2
Tribeč	3
Veľká Fatra	4
Vihorlatské vrchy	1
Volovské vrchy	2
Vtáčnik	2
Východoslovenská pahorkatina	1
Východoslovenská rovina	5
Zemplínske vrchy	1
Zvolenská kotlina	3
Žilinská kotlina	1
Spolu	115

výške prináša strategický prehľad nad okolím a výhodnú možnosť obrany územia. Lokalizácia hradu v horských oblastiach umocňovala aj vizuálny a estetický aspekt hradov v krajine. Najviac slovenských hradov, až 43,5 %, sa nachádza v nadmorskej výške 300 až 600 m. Vo výške nad 700 m n. m. je lokalizovaných len deväť hradov,

čo reprezentuje 7,8 % všetkých hradov. Najvyššie položeným hradom je hrad Drienok dosahujúci nadmorskú výšku viac ako 1 000 m. Vo výške nad 900 m n. m. je položený aj hrad Muráň a tiež Liptovský hrad. Najnižšie položeným hradom na území Slovenska je Klin nad Bodrogom, ktorý leží v nadmorskej výške 99,96 m.

2. *Prevýšenie terénu* – nad najbližšou eróznou bázou identifikuje prevýšenie nad najbližším vodným tokom. Je to vlastne určitá exponovanosť lokality nad okolitou krajinou. Čím vyššia exponovanosť, tým „bezpečnejšia“ lokalita z hľadiska bezpečnosti, resp. dostupnosti. Najväčšie prevýšenie vykazujú Šarišský hrad, Liptovský hrad, Drienok, Muráň a Brzotín. Nulové prevýšenie majú Pezinský zámok a Pozdišovský hrad, nízke prevýšenie majú aj hrady Holíčsky hrad, Komárno a Malinovo.
3. *Prírodný typ krajiny* – rôzne geologické podložie, hydrologické, pedologické, klimatické, morfo-metrické podmienky vytvárajú rôznorodé podmienky na umiestňovanie stavieb v krajine. Tieto krajinné jednotky mohli na jednej strane byť podporným, ale na druhej strane aj limitujúcim faktorom ich vzniku.

Podľa polohy v teréne možno hrady rozdeliť do troch základných skupín: nížinné, horské (vysočinové) a kotlinové. Na Slovensku prevažujú horské hrady, ku ktorým patrí cca 58,2 % hradov. Sú to práve extrémne vysoko lokalizované hrady, resp. hrady na bralách s vysokým prevýšením nad okolitou krajinou v členitých reliéfnych tvaroch (Pajštún, Strečno (obr. 3), Spišský hrad, Likava, Gýmeš (obrázok na str. 2 obálky) a iné). Nížinných hradov je 34, čo predstavuje 29,6 %. Sú to prevažne mestské hrady, lokalizované na výraznejšom reliéfnom tvare v sídle v blízkosti vodného toku (Bratislavský hrad, Nitriansky hrad, Komárno, Levický hrad a iné). Najmenšie zastúpenie majú kotlinové hrady, ku ktorým patrí napr. Oravský hrad, Trenčiansky hrad, Šášov. V kotlinových typoch krajiny je lokalizovaných štrnásť hradov (12,2 %). Z hľadiska krajinných typov najviac hradov a zámkov je lokalizovaných v oblasti riečnych nív, riečnych terás, vo vrchovinách a v oblasti meandrových rovín. Hrady lokalizované v oblasti riečnych nív a terás sa často nazývali aj vodné hrady. Vyššie zastúpenie vykazujú aj pahorkatinné oblasti a plošinné predhoria. Vo vrchovinových oblastiach sa nachádza 35 hradov, čo tvorí 30,4 %.

Jednotlivé lokalizačné faktory sú navzájom previazané a vykazujú určitý stupeň závislosti. Najvyšší korelačný vzťah vykazujú parametre prírodného typu krajiny a nadmorskej výšky. Silný korelačný vzťah je aj medzi nadmorskou výškou a prevýšením.

Z priestorovej diferenciacie vyplýva, že hrady sú lokalizované rovnomerne na území Slovenska.

Celkovo ich výskyt bol zaznamenaný v 44 geoeologických regiónoch Slovenska (Miklós, Izakovičová a kol., 2006). Najväčší počet hradov sa vyskytuje na Podunajskej pahorkatine, Podunajskej rovine, v Malých Karpatoch, Spišsko-šarišskom medzihorí, Beskydskom predhorí a na Východoslovenskej rovine, kde sa v jednom celku nachádza päť až viac hradov (tab. 1).

* * *

Z hodnotenia vyplýva, že pri lokalizácii hradov a zámkov významnú úlohu zohrávajú krajinnogeologické podmienky, najmä prírodný typ krajiny, resp. typ reliéfu a nadmorská výška. Z hľadiska dominantnej vojenskej a obrannej funkcie, ktorú plnila väčšina vtedajších hradov, lukratívnymi lokalitami na ich budovanie boli horské oblasti s vyššími nadmorskými výškami, umiestnené v lesnej krajine, kde bola ľahšia dostupnosť, čo podmieňovalo dobrú ochranu pred nepriateľmi. Optimálnymi na budovanie hradov a zámkov boli nadmorské výšky 300 až 700 m, kde je lokalizovaných cca 50 % hradov a zámkov Slovenska. Vysoká nadmorská výška a relatívne prevýšenia boli podpornými faktormi na obrannú funkciu hradov, nakoľko z takto položeného hradu bola dobrá viditeľnosť na okolitú krajinu a pohyb v nej. Podobne ako v horských, tak aj v nížinných oblastiach sa hrady budovali na vyvýšeninách, skalných bralách vypínajúce sa nad okolitými panstvami, čo dokumentuje faktor prevýšenia. Táto poloha umocňovala ich obrannú a pozorovaciu funkciu. V súčasnosti dominantná funkcia hradov v krajine zvyšuje aj estetický a vizuálny aspekt krajiny.

Na dôsledné poznanie lokalizačných faktorov hradov v krajine by bolo vhodné hodnotenie rozšíriť aj o socioekonomické faktory a ich súvislosti, ako je závislosť medzi jednotlivými faktormi a funkciou hradu a tiež konfrontáciou veku hradov s uvedenými parametrami, čím by sme vedeli objektívnejšie posúdiť lokalizačné faktory hradov v krajine.

Tento príspevok vznikol vďaka podpore Vedeckej grantovej agentúry MŠVVaŠ a SAV na projekt č. 2/0078/18 Výskum biokultúrnych hodnôt krajiny.

Literatúra

- Fialová, H., Fiala, A.: Hrady na Slovensku. Martin: Obzor, 1966, 328 s.
- Hreško, J., Petluš, P. (eds.): Atlas archetypov krajiny Slovenska. Edícia Prírodovedec č. 625. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 2015, 114 s.
- Izakovičová, Z., Petrovič, F., Rybanský, L.: Krajinnogeologické hodnotenie hradov Slovenska. In: Duchoňová, D., Fundárková, A. (eds.): Hrady a hradné panstvá na Slovensku. Dejiny, majitelia, prostredie. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, Historický ústav SAV, 2016, s. 163 – 178.

- Janota, L.: Slovenské hrady I – III. Bratislava: Nakladateľstvo Slovenskej ligy, 1935 - 1937, 322 s., 328 s., 332 s.
- Kolektív: Názvy hradov a zámkov v Slovenskej republike. Standardizácia geografického názvoslovia. Bratislava: Slovenský úrad geodézie a kartografie, 1990, 140 s.
- Kolektív: Encyclopaedia Beliana. Zväzok 6 (His – Im). Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, a Encyklopedický ústav SAV, 2010, 686 s.
- Kollár, D., Nešpor, J.: Hrady a zámky. Bratislava: Dajama, 2008, 128 s.
- Lacika, J.: Vybrané geografické aspekty rozšírenia hradov na Slovensku. In: Duchoňová, D., Fundárková, A. (eds.): Hrady a hradné panstvá na Slovensku. Dejiny, majitelia, prostredie. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, Historický ústav SAV, 2016, s. 179 – 206.
- Miklós, L., Izakovičová, Z. a kol.: Atlas reprezentatívnych geoeosystémov Slovenska. Bratislava: Ústav krajinnnej ekológie SAV, Ministerstvo životného prostredia SR, Ministerstvo školstva SR, 2006, 124 s. + mapová príloha.
- Pisoň, Š.: Hrady, zámky a kaštiele na Slovensku. Martin: Osveťa, 1973, 452 s.
- Plaček, M., Bóna, M.: Encyklopédia slovenských hradov. Bratislava: Slovart, 2007, 391 s.

doc. RNDr. Zita Izakovičová, PhD.,

zita.izakovicova@savba.sk

Ústav krajinnnej ekológie Slovenskej akadémie vied, P. O. Box 254, Štefánikova 3, 814 99 Bratislava

prof. RNDr. František Petrovič, PhD.,

fpetrovic@ukf.sk

Katedra ekológie a environmentalistiky Fakulty prírodných vied Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre, Tr. A. Hlinku 1, 949 74 Nitra